

BXSR VA TURKIYA O'RTASIDAGI DIPLOMATIK MUNOSABATLAR**Safarov Suxrob Safarovich****Tarix fani o'qituvchisi, erkin tadqiqotchi****<https://doi.org/10.5281/zenodo.13917486>**

Birinchi jahon urushi tugaganidan so'ng Sharq dunyosida milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurashlar avj oldi. Ma'lumki, Turkiya (Usmoniylar saltanati) Germaniya tomonidan urush harakatlariga kirib, Uchlar ittifoqi yengilganidan so'ng o'z milliy birligini yo'qotish xavfi ostida qoldi. Hatto mamlakat poytaxti Istanbulni Angliya egallab oldi. 1918-yil oxiridan Turkiyadagi ozodlik kurashiga turkiy xalqlarning buyuk farzandi Mustafa Kamol Posho boshchilik qilib, 1920-1923-yillarda u tuzgan «Anqara muvaqqat hukumati» mustamlakachilarni (asosan Angliya va Italiya harbiy kuchlari) ona-Vatan tuprog'idan haydab chiqardi.

Turkiyada siyosiy voqealar keskin kechayotgan bir davrda BXSR (1920-1924) o'zining faol ichki va tashqi siyosatini yuritayotgan edi. Buxoro Respublikasining istiqbolli rejasida xorijiy mamlakatlar bilan do'stona diplomatik, iqtisodiy, madaniy hamkorlikni yo'lga qo'yish va rivojlantirish masalasiga alohida e'tibor qaratildi. Avvalo, asriy-an'anaviy aloqalarda bo'lgan Turkiya bilan hamkorlik munosabatlariga kirishildi. Umuman XX asr boshlarida Turkiya «yosh turklari» bilan Buxoro jadidlari o'rtasida do'stona, ma'rifiy-madaniy aloqalar o'rnatilgandi. Buxorolik jadidlar Turkiyada nashr qilingan «Siratul mustaqim» («To'g'ri yo'l») jurnalini o'qib borgan. Undagi maqolalarda ko'tarilgan masalalar omma orasida keng targ'ib qilingan. Buyuk adib Sadridin Ayniy (1878-1954-yillar) ushbu jurnalni o'qib «parlament» atamasining mohiyatini anglagani haqida fikr bildirgandi. Uzoq vaqt Yevropa mamlakatlari va Turkiyada yashagan asli buxorolik keyinchalik sibirlik o'zbek bo'lib qolgan Abdurashid Abdurahim jadidchilik harakatida birinchi marta milliy, madaniy, siyosiy mustaqillik masalasini kun tartibiga qo'ygandi.

Buxoro jadidlaridan Abdurauf Fitrat, Abdulvohid Munzim, Hamidxo'ja Mehri, U. Po'latxo'jayevlar 1908-1910-yillarda Turkiyaga tahsil olish uchun borishgan edi.

1910-yilda Turkiyada A. Fitratning (1886-1938-yillar) «Sayha» she'riy to'plami, «Munozara» va «Hind sayyohi» kabi falsafiy asarlari yozilgandi. «Muxtasari tarixi islom» («Islomning qisqacha tarixi») kitobi ham ushbu mamlakatda dunyo yuzini ko'rgandi. A. Fitrat asarlarining asosiy g'oyasi-Turkiston hozir turg'unlikda, Ovro'paga ergashib iqtisodiy islohotlar o'tkazishi kerak, undan namuna olishi kerak.

«Turkistonliklar birinchi jahon urushi yillari arafasida va urush davrida Turkiyaga qardoshlik yordamini ko'rsatish maqsadida mablag' ham to'plaganlar.. 1913-yil 13-aprelda 28000 so'm miqdorida Turkiya uchun «Xayriya» to'planadi»-deb yoziladi manbalardan birida.

Yangi tarixiy vaziyatda, haqiqatdan ham BXSR tashkil topgan 1920-yilda Turkiya siyosiy hayotida istiqloq uchun kurash avj olgandi. Turkiy xalqlarning asl vatani bo'lgan Turkistonda Turkiyadagi tarixiy jarayonlarni e'tibor bilan kuzatib borish, turklarni imkon qadar ma'naviy-moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlash yo'lini tanlanishi tabiiy hol edi. Yuqorida qayd qilinganidek, birinchi jahon urushidan mag'lub bo'lib chiqqan Turkiya 1920-yil 10-avgustda Parij yaqinidagi Sevr shaharchasida Antanta davlatlari bilan imzolangan shartnomaga ko'ra, amalda yarim mustamlakaga aylantirildi. Fransiya va Angliya o'rtasida taqsimlangan Usmoniylar saltanati faqatgina Kichik Osiyo yarim oroli hamda Istanbul bilan cheklanishga majbur bo'ldi. Istanbul ingliz istilochilari tomonidan egallanib, progressiv kuchlar Anqarada Mustafa Kamol raisligida

«Yangi Anqara muvaqqat hukumati»ni tuzib ozodlik va mustaqillik uchun kurash maydoniga kiradilar. Antanta davlatlari, ayniqsa, Angliyaning qo'llab-quvvatlashi bilan yunonlar «Buyuk Gretsiya» davlatini tuzish bayrog'i ostida turklar shahri Izmirni istilo qiladilar.

Hayot – mamot jangiga kirgan «Anqara xukumati» va uning yulboshchisi Mustafo Kamol haqida «Buxoro axbori»: «1921-yil 16-iyulda turklar Mustafo Kamol posho boshchiligida butun front buyicha yunonlarga qarshi qat'iy va umumiy harakatlar boshlag'onlar. Shul vaqtda turklar dushmonning 3-4 barobar ko'p bo'lg'on kuchlariga qarshi qat'iyat bilan kurashib, ular hujumini to'xtaturlar. Yashasin o'zlarining qahramonlik va g'ayratlari orqasinda Yevropa tahlikasiga (Yunoniston va Angliyaga) qarshi turib g'arb maydonida umumiy g'alaba qozonib, o'z vatanlarini mudofaa qilg'on turk askarlari!»[1] deb yozgandi.

Turkiya va yunon urushlari ikki yil (1920-1922) davom etib, 1922-yil 9-sentabr Muddaniya jangida turklar hal qiluvchi g'alabaga erishdi va Izmirdan yunonlarni haydab chiqardi. «Anqara hukumati» qo'shinlari Mustafo Kamol posho rahbarligida turk shaharlari hisoblangan Bursa, Ardaxon, Ig'dir, Eskishaharlarni ham egalladilar.

Turklarning adolatli urushdagi muvaffaqiyati haqida: «Nihoyat turklar o'z ozodliklari yo'lida harakat qilib, zarba berdilar. O'zlarining ozodligi uchun butun islom dunyosi Angliya va uning mamlakatlari bilan muqaddas urushga kirishdilar. Turklar ozodlik bayrog'ini baland ko'tarib, o'z istiqloqlarini qo'lga kiritmishlar»[2] - deb yoziladi ma'lumotlardan birida.

«Anqara hukumati»ning ozodlik uchun kurashi Buxoroda muhim diqqat markazda bo'lgan. Turkiya hukumati 1921-yil 16-martida RSFSR bilan diplomatik va hamkorlik shartnomasini imzolaydi. Sovet hukumatining mutassadilari V. I. Lenin, Chicherin, Karaxanlardan Mustafo Kamol poshoning Moskvadagi vakili Bekir Samibey moliyaviy yordam so'raydi. Sovet davri tarixiy adabiyotlarida 1920-yil sentabrdan 1922-yil may oyigacha qadar Sovet hukumati uchun og'ir va mashaqqatli yillar bo'lib, Mustafo Kamol hukumatiga BXSRS hukumatida avval moliya noziri, keyin esa Markaziy Ijroiya Qo'mita Raisi lavozimida ishlagan Usmonxo'ja Po'latxo'jayev (1878-1986-yillar) shaxsiy jamg'armasidan 100 mln. oltin mablag' bilan moddiy yordam ko'rsatgan. Ushbu mablag'ning asosiy qismi Moskvada saqlab qolinib, 10|1 ulushigina Onato'li (Turkiyaga) yuborilgan. Turk tarixchi olimlardan Mehmet Saroy 1990-yilda Istanbulda chop ettirgan «Otaturkning sovet siyosati» nomli kitobida: «Sovetlarning Turkiyaga yordami to'liq bo'lmasada, ammo o'sha paytda milliy ozodlik harakati g'alabasida muhim rol o'ynagan»-deb yozadi. Usmonxo'ja Po'latxo'jayev muhojirlikka ketganidan so'ng 1922-1923-yillarda Mustafo Kamol posho bilan muloqotda bo'lgan. Turkiyaning bo'lajak prezidenti unga o'z hukumati organlarida ishlashni taklif etgan.

U. Po'latxo'jayev unga Turkiston tarixi, madaniyati qo'lyozma asarlarini tadqiq qilish masalalari bilan shug'ullanishini aytgan. Shundan keyin Turkiya hukumati tomonidan vatandoshimizga Mustafo Kamol bo'yrug'i bilan umrining oxirigacha katta miqdorda nafaqa tayinlanadi. U. Po'latxo'jayev vafotidan keyin bu nafaqa turmush o'rtog'iga berib turilgan.

Buxoro xalqi turk-yunon urushi maydonida turklar qo'li baland kelganligi munosabatila shodlik va xursandchilik bilan 1922-yil 12-oktabrda miting va namoyishlar o'tkazgan. Ularda davlat rahbarlari, islom peshvolari, oddiy mehnatkash aholi, maktab o'quvchilari va madrasa talabalari ishtirok qilishgan. Turk shahidlarining ruhiga xatmi Qur'on qilinib, motamona kuylar chalingan. Bu tadbirlarda BXSRS Xalk Nozirlar SHO'rosi muvaqqat raisi Ato Xo'ja, BXSRS Markaziy Ijroiya Qo'mitasi raisining birinchi muovini Aminov, maorif noziri Qori Yo'ldosh Po'latov, hatto, Rossiyaning Buxorodagi vakili Fonshteyn ham nutq so'zlagan. O'sha kuni kechga yaqin

mitingda ishtirok qilganlar. Buxoro xalqidan Turkiya hukumati nomiga tabrik telegrammasi tayyorlab yuborishadi. Telegrammadan: «Dushmonni tor-mor qilib buyuk maydon muhorabadagi Turkiyaning matlubini hal etib, ushbu porloq tarixiy g'alabangizni, uch million nufuzinda bo'lg'on va ikki yildan buyon sizni jahongir sarmoyadorlarni yengishingizni tilog'on Buxoro xalqi nomidan samimiylikdan tabrik etadur, olqishlarla ushbu shodligingizga sherik bo'lamiz. Sizning g'alabangiz munosabati bilan butun Buxoro aholisi va inqilobiy sho'rolar hukumati 12-oktabrda o'zining ma'murlari, ziyolilari, talabalari bilan buyuk bir miting tartibila o'tkazdi. Aholimizning ruhli shodligi maksadi ila Buxoroning «Masjidi Kaloni»da xatmi Qur'on o'qilib, shahidlarning ruhiga hadya etdi [3].

Ikki hukumat o'rtasidagi diplomatik aloqalar esa ancha oldinroq, 1920-yilning qishidayoq boshlangan edi. Bu yo'nalishda tashabbus «Anqara muvaqqat hukumati» tomonidan boshlanib, 1920-yil BXSР hukumati tashkil topganidan 4 oy o'tar-o'tmas M. Kamolning hukumati BXSРga birinchi bo'lib o'zining elchilarini yuboradi. Buxoroda birinchi bo'lib xorijiy mamlakatlardan Turkiya elchixonasi ish boshlaydi. Mustafо Kamol yuborgan Turkiya elchilari guruhiga /olib posho boshchilik qilgan. Anqara hukumatining Buxoro Respublikasidagi elchixonasi birinchi kotibi, taniqli turk yozuvchisi Rushen Ashraf bo'lgandi

1922-yilning mart oyida Buxoro Respublikasidan Mustafо Kamol posho hukumatini rasmiy suratda tanish va o'zaro munosabatlar o'rnatish uchun Mahmud Nazar xamda Mahmud Rajab afandilar boshchiligida buxorolik vakillar Anqaraga tashrif buyurishadi. Buxoro hay'atini rasmiy suratda «Muvakkat Ankara hukumati» tashqi ishlar vazirining muovini Ziyodbek hamda xorijiy ishlar vakili Yusuf Kamolbeklar kutib oladilar. Turk tarixchisi Mehmet Saroyning ma'lumoticha, Mahmud Nazar xamda Mahmud Rajablar bir paytlar Istambulda tahsil olishgan. Mehmet Saroyning yozishicha, ular elchilik vazifasini uddalab, ortga qaytganlarida rus ayg'oqchilari (bolsheviklar) tomonidan xoinona o'ldirilganlar.

BXSРning favqulotda siyosiy vakillari sharafiga ziyofat uyushtirilib, unda Mustafо Kamol posho ham shaxsan ishtirok etgan. «Buxoro axbori» gazetasida Turkiya hukumati boshlig'i Mustafо Kamol hamda Buxoro vakili Maxmud Nazar afandi nutqlari to'la holda keltirilgan. Mustafо Kamol nutqida: «Dindosh va qondosh Buxoro xalqining orzusini yuzaga chiqarishi uchun bu qardosh millatga o'zinning fotihamni beraman»[4],-degan fikri bayon qilingan.

Buxoro hay'ati vakillari Mustafо Kamol poshoga hurmat va ehtirom ramzi sifatida yurtimizdan olib borilgan oltin dastali qilich, Amir Temur zamonida ko'chirilgan Qur'oni Karimning nodir nusxalaridan birini, hamda Turkiya xalk askarlari uchun Buxoro tasviri tushirilgan nishonlar takdim etadi.

Hozir ushbu buyumlar Turkiya Buyuk millat majlisi (parlamenti) binosidagi muzeyning asori-atiqalari qatoridan joy olgan.

Turkiyada ozodlik yo'lida turk zobit va askarlarigina emas, xotin-qizlar, bolalar ham kahramonona kurash olib borayotganligi, istiqlol oliy ne'mat ekanligi Buxoro xalqi tomonidan chuqur idrok qilingan. Muhimi shuki, o'z mustaqilligi yo'lida kurash olib borayotgan Buxoro Respublikasi harbiy va moddiy jihatdan Turkiyaga yordam berolmasa ham, uning ozodligini butun vujudi bilan qo'llab-quvvatlayotganligi aniq edi.

Turkiyaga olib borilgan sovg'alar orasida yuqorida qayd qilingan, shaxsan Mustafо Kamol poshoga atalgan oltin dastali qilich bilan birga bir sira ko'rk (buxorochoa sarupo) va yana ikki qilichning topshirilishi yuqoridagi fikrimiz to'g'riligini to'la isbotlaydi. Mustafо Kamolga va uning shonli g'oziy (g'olib) armiyasiga atalgan qilichlar jasoratga chorlab, porloq g'alabaga

qadar ruhan tetik bo'lishga da'vat qilishi o'z-o'zidan ayon edi. Ikki qilichdan biri qahramon Ismat poshoga hadya etilgan. Yunonlar istilo qilgan Izmirni ozod qilishda alohida jasorat ko'rsatgan va shaharga dushman mudofaasini birinchi bo'lib yorib kirgan otliq qo'shin zobiti SHERifbeyga Buxorodan yuborilgan uchinchi qilich nasib etadi. Uni Mustafо Kamolning o'zi SHERifbey beliga taqib qo'ygan[5]. Mustafо Kamol ushbu sovg'alarni Buxoro vakillaridan qabul qilib olar ekan, ajdodlari yurti Turkistonga e'tiqodi yuksakligini o'z nutqida oshkor etib minnatdorchilik tuyg'ularini bayon qiladi. Ehtimolki, o'sha og'ir damlarda besh millionli buxoroliklarning ma'naviy qo'llab-quvvatlashi Mustafо Kamolni Turkiya ozodligi kurashidagi qat'iyatiga bir qadar madad bergandir. Zeroki, u ajdodlar yurti Turkistonga, ya'ni ildizga umid ko'zlari bilan qaragan. Chunki ildiz ko'kartuvchi, yashnatuvchi va yuksaklikka eltuvchi, ilhom beruvchi omildir. Bejiz bu ulug' inson «biz ham Turkistonning jujuqlarimiz (bolalarimiz)» demagandir.

XX asr buyuk shaxslari qatoridan Mustafо Kamol nomi mustahkam o'rin oldi. Mustafо Kamol Otaturk bilan Buxoro Respublikasi vakillari uchrashgan tarixiy sanadan ham yuz yillikning 4-choragi o'tib bormoqda. Turkiya xalqi Otaturk nomini abadiylashtirish uchun uning jasadi qo'yilgan poytaxt Anqarada etnografiya muzeyini tashkil qilishgan. Muzeyda Mustafо Kamol Otaturk hayot yo'li va faoliyati bilan bog'lik yuzlab asori-atiqalar, buyumlar, kitob va nashrlar, harbiy kiyim, qurol-yarog' kabilar qo'yilgan. Ular orasida buxoroliklar tomonidan Turkiya rahbariga hadya qilingan nishonlar va buyumlar ham bor. Bu esa xalqlarimiz o'rtasidagi sinovdan o'tgan mustahkam qavm-qarindoshchilik, oltin singari zanglamas do'stona aloqalarning umrboqiyligidan dalolatdir.

References:

1. Зиё Усманий. Туркия ҳамда юнон мухорабаси, «Бухоро ахбори», 50-сон, 1921 йил 25 сентябр.
2. Г.Хасаний. Туркларнинг ғалабаси муносабатила, «Бухоро ахбори», 101-сон., 1922йил 28сентябр.
3. «Бухоро ахбори». Туркларнинг ғалабаси муносабатила Бухорода байрам, 103-сон., 1922 йил 19 октябр.
4. «Бухоро ахбори». Бухоро хайъати Мустафо Камол пошо хузурида, 77-сон, 1922 йил 4 апрел.
5. Mehmet Saray. Milli Mucadele Villarinda Buhara Cumhuriyetinin Turkieye Vardimi. Turkistonda Venilik Hareketleri ve ihtilaller: 1900-1924. Haarlem. 2001: 341, 342.